

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Θεωρητικής Κατεύθυνσης

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΛΑΤΩΝ - ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Ομάδα συγγραφής

Πλάτων: Μ.Ζ. Κοπιδάκης
Έλενα Πατρικίου
Αριστοτέλης: Δημήτρης Λυπουρλής
Δέσποινα Μωραΐτου

Υπεύθυνοι για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ, Σύμβουλος
ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ, Μόνιμος Πάρεδρος

Επιτροπή κρίσης

Αγάθη Γεωργιάδου
Αναστάσιος Στέφος
Γιώργος Χριστοδούλου

Επιμέλεια έκδοσης

Δέσποινα Μωραΐτου

Εξώφυλλο: α. Πλάτων – Αριστοτέλης από τη *Σχολή των Αθηνών* του Ραφαήλ
(Ρώμη, Βατικανό)
β. *Κύριος δρόμος και δευτερεύοντες δρόμοι* του Paul Klee
(Μουσείο Ludwig, Κολωνία)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
ανάπτυξη και εργασία
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι αλλαγές που ενσωματώθηκαν στην παρούσα επανέκδοση έγιναν με βάση τις διορθώσεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Μ.Ζ. Κοσιδάκης, Έλενα Πατρικίου
Δημήτρης Λυπουρλής, Δέσποινα Μωραΐτου

Η συγγραφή και η επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΛΑΤΩΝ - ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Γ' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

(ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ)

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

(Έλενα Πατρικίου)

A. Οι ιστορικές συνθήκες γέννησης της φιλοσοφίας.....	7
B. Οι προσωκρατικοί.....	13
Γ. Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα.....	19
Δ. Ο Σωκράτης.....	27
Ε. Ο Πλάτων.....	35

ΠΛΑΤΩΝ

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

(Έλενα Πατρικίου)

A. Η διάρθρωση του διαλόγου και τα πρόσωπα.....	43
B. Η φιλοσοφική σημασία του διαλόγου.....	49
Γ. Ο μύθος του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ανθρώπου και την αρετή.....	51
Ενότητα 1n (318e-320c).....	62
Ενότητα 2n (320d-321b5).....	65
Ενότητα 3n (321b6-322a).....	68
Ενότητα 4n (322a-323a).....	71
Ενότητα 5n (323a-e).....	75
Ενότητα 6n (324a-c).....	78
Ενότητα 7n (324d-326e).....	80

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

(Μ.Ζ. Κοσιδάκης)

Εισαγωγή στην <i>Πολιτεία</i>	83
A. Το δαχτυλίδι του Γύγη.....	94
Ενότητα 8n (359b-d).....	95
Ενότητα 9n (359e-360b).....	98
Ενότητα 10n (360b-d).....	100
B. Η αλληγορία του σπιλαίου.....	103
Ενότητα 11n (514a-515a).....	104
Ενότητα 12n (519b-d).....	107
Ενότητα 13n (519d-520a).....	110
Γ. Ο μύθος του Ηρός.....	113
Ενότητα 14n (615c-616a).....	115
Ενότητα 15n (617c-e).....	120

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

(Δημήτρης Λυπουρλής - Δέσποινα Μωραΐτου)

Βίος και έργα.....	127
--------------------	-----

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

Εισαγωγή.....	138
Ενότητα 1n (B 1, 1-3).....	142
Ενότητα 2n (B 1, 4).....	144
Ενότητα 3n (B 1, 5-7).....	146
Ενότητα 4n (B 1, 7-8).....	148
Ενότητα 5n (B 3, 1-2).....	150
Ενότητα 6n (B 6, 1-4).....	152
Ενότητα 7n (B 6, 4-8).....	154
Ενότητα 8n (B 6, 9-10).....	157
Ενότητα 9n (B 6, 10-13).....	159
Ενότητα 10n (B 6, 14-16).....	161

ΠΟΛΙΤΙΚΑ

Εισαγωγή.....	164
Ενότητα 11n (A 1, 1).....	167
Ενότητα 12n (A 2, 5-6).....	169
Ενότητα 13n (A 2, 10-13).....	172
Ενότητα 14n (A 2, 15-16).....	175
Ενότητα 15n (Γ 1, 1-2).....	178
Ενότητα 16n (Γ 1, 3-4/6/12).....	181
Ενότητα 17n (Γ 7, 1-3/ 5).....	184
Ενότητα 18n (Γ 11, 1-4).....	187
Ενότητα 19n (Δ 4, 22-26).....	189
Ενότητα 20ή (Θ 2, 1-4).....	192

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Το “ελληνικό θαύμα”. Για αρκετούς αιώνες, η ευρωπαϊκή φιλολογία και η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία αντιμετώπιζαν το αρχαιοελληνικό παρελθόν ως “θαύμα”. Η λαμπρή περίοδος από τον 8ο περίπου έως και τον 4ο αιώνα π.Χ. θάμπωνε όσους έρχονταν σε επαφή με τα έπη του Ομήρου, τη λυρική ποίηση, τα τραγικά και κωμικά έργα της Αθήνας, με τη φιλοσοφία από τον Θαλή μέχρι και τον Αριστοτέλη, με τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική, με τη ρητορική και την πολιτική σκέψη. Αυτό που κυρίως εξέπληττε δεν ήταν τόσο η ιδιοφυΐα του ενός ή του άλλου ποιητή, το ταλέντο του ενός ή του άλλου καλλιτέχνη, η βαθύνοια και η πρωτοτυπία της σκέψης του ενός ή του άλλου στοχαστή, όσο το ίδιο το γεγονός της ανάδειξης τρόπων σκέψης και έκφρασης μοναδικών μέχρι τη στιγμή εκείνη στην ιστορία της ανθρωπότητας. “Θαύμα” όμως είναι κάτι που αδυνατούμε να ερμηνεύσουμε, ένα φαινόμενο του οποίου οι αιτίες θεωρούνται υπερφυσικές, ένα γεγονός πέρα από τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης. Η συνεισφορά των Ελλήνων στον ανθρώπινο πολιτισμό είναι όντως μοναδική, είναι όντως θαυμαστή, το να την αντιμετωπίζουμε όμως ως θαύμα, δηλαδή ως κάτι το ανεξήγητο, είναι, αν μη τι άλλο, μια στάση που ακυρώνει την ίδια την ελληνική συμβολή στην ανθρώπινη σκέψη. Γιατί αυτό που κυρίως προσέφεραν οι Έλληνες στον πολιτισμό είναι η αναζήτηση “φυσικών” και όχι “υπερφυσικών”, λογικών και όχι αυθαίρετων αιτιών στα φαινόμενα της φύσης και της ιστορίας.

Ήδη στα έργα του Ομήρου, τα πρώτα αυτά μνημεία της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής ποίησης, παρατηρούμε μια σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση τόσο με το μυκηναϊκό παρελθόν (όπως μπορούμε να το αποκαταστήσουμε μέσα από τα πορίσματα της αρχαιολογίας) όσο και με τις παραδόσεις των άλλων λαών της Μέσης Ανατολής: γιατί το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της ομηρικής επικής ποίησης είναι το γεγονός πως, ενώ κινείται μέσα στα πλαίσια της παραδοσιακής θρησκείας, έχει κίβλα την τάση να απομακρύνει το μυστηριώδες και να προβάλλει τις λογικές σχέσεις.

“Θαύμα”, λοιπόν, αλλά ένα θαύμα δημιουργημένο από ανθρώπους και από ιστορικές συνθήκες· η ελληνική σκέψη μπορεί και πρέπει να αποτελεί το αντικείμενο της κριτικής σκέψης των νεότερων στον ίδιο βαθμό που μπορεί και πρέπει να αποτελεί διαρκή πηγή έμπνευσης.

Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που οδήγησαν στη γέννηση της ελληνικής φιλοσοφίας

Η δημιουργία του ιστορικού φαινομένου της πόλεως¹. Για όποιον μελετά την ιστορία είναι προφανές πως και οι ιδιαιτερότητες και τα επιτεύγματα του ελληνικού πολιτισμού σε κάθε επίπεδο και σε κάθε τομέα οφείλονται στον θεσμό της πόλεως. Αυτός ο θεσμός επέτρεψε την εμφάνιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού πολιτισμού. Συνεπώς, παρά το γεγονός πως και ο μυκηναϊκός και ο γεωμετρικός πολιτισμός δημιουργήθηκαν από ελληνικά φύλα, παρά το γεγονός της αναμφισβήτητης συνέχειας ανάμεσα στο μυκηναϊκό και γεωμετρικό παρελθόν και την αρχαϊκή και κλασική ανάπτυξη των επόμενων αιώνων, αυτό που ονομάζουμε “ελληνισμό” δεν αποκτά την πλήρη μορφή του, την πραγματική του ταυτότητα, παρά με τη δημιουργία του θεσμού της πόλεως. Δεν εννοούμε φυσικά εδώ με τον όρο πόλις απλώς τη συγκέντρωση πληθυσμού σε έναν οργανωμένο χώρο μεγαλύτερο σχετικά από εκείνον ενός χωριού, ενός συνοικισμού ή ενός οχυρωμένου φρουρίου μέσα στο οποίο εγκαθίσταται μια κεντρική διοίκηση. Άλλωστε πόλεις, με την έννοια που και σήμερα χρησιμοποιούμε τη λέξη, ακόμα και πρωτεύουσες, υπήρχαν σε όλες τις χώρες της Ανατολής, ειδικά μάλιστα στις μεγάλες αυτοκρατορίες, αλλά και σε έθνη χωρίς ισχυρή κεντρική εξουσία, όπως οι Φοίνικες. Όταν όμως μιλούμε για την ελληνική πόλιν, εννοούμε τον ειδικό εκείνο οργανισμό στον οποίο η διακυβέρνηση και η εξουσία ασκούνται με βάση νόμους όχι μόνον γραπτούς αλλά, κυρίως, κοινά αποδεκτούς, νόμους που θεωρούνται μεν ιεροί, αλλά αποτελούν ανθρώπινο έργο και, προκειμένου να επιβληθούν, απαιτείται η συναίνεση του συνόλου των πολιτών. Εννοούμε τον κοινωνικό οργανισμό στον οποίο οι άνθρωποι που ασκούν την εξουσία δεν οφείλουν τη δύναμή τους στην καταγωγή τους ή τη σχέση τους με τη θρησκεία, αλλά στην ιδιότητά τους ως μέλη της συγκεκριμένης κοινωνίας, στην ιδιότητά τους ως πολίτες. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι κοινά σε όλες τις μορφές πολιτεύματος που αναπτύχθηκαν στις ελληνικές πόλεις και στις διαφορετικές φάσεις της ιστορίας τους. Από τα αριστοκρατικά ή ολιγαρχικά πολιτεύματα (της Σπάρτης ή της Θήβας, λ.χ.), ως τις τυραννικές επαναστάσεις του 6ου αιώνα ή ως τις πιο ακραίες μορφές δημοκρατίας που γνώρισε κάποιες στιγμές η Αθήνα, κοινό χαρακτηριστικό είναι πάντα το γεγονός πως οι νόμοι δεν θεωρούνται ως θεϊκό δημιούργημα αλλά ως ανθρώπινο επίτευγμα που, για να έχει ισχύ, απαιτείται η μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση όλων όσων έχουν πολιτικά δικαιώματα. Αυτό που διαφοροποιεί, σε τελευταία ανάλυση, τα ολιγαρχικά από τα δημοκρατικότερα πολιτεύματα είναι το εύρος της ισονομίας που παραχωρεί το καθένα, δηλαδή ο μικρότερος ή μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων στον οποίο παραχωρούνται πολιτικά δικαιώματα.

Πώς όμως φτάσαμε στη δημιουργία της πόλεως; Η εξέλιξη ήταν αργή και η αρχή της ανάγεται στην εποχή του χαλκού. Όπως και σε όλα τα σημαντικά ιστορικά φαινόμενα, έτσι και στην περίπτωση αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνουμε με καθαρότητα τα πρώτα αίτια από τα διαδοχικά αποτελέσματα και τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε διαφορετικά στοιχεία που συνέβαλαν στο να πάρουν τα πράγματα τη συ-

γκεκριμένη εξέλιξη. Αυτό που έδωσε πάντως μια ιδιαίτερη ώθηση στη διαμόρφωση του φαινομένου ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, διότι είχε ως συνέπεια τη δημιουργία πλούτου που δεν ήταν πλέον εξαρτημένος από τη γαιοκτησία και τη γεωργία. Συνέπεια αυτής της ανάπτυξης ήταν η όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων. Ήδη κατά τα γεωμετρικά χρόνια, οι αριστοκράτες είχαν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για όσα ακολούθησαν με το να συμβάλουν δυναμικά στην αποδυνάμωση της βασιλείας: ο βασιλιάς είχε χάσει το παλαιό κύρος και τη σχεδόν θεϊκή υπόστασή του και το αξίωμα είτε είχε μεταβληθεί σε αιρετό, είτε είχε χάσει κάθε πραγματική εξουσία. Τώρα, οι έμποροι και οι βιοτέχνες, καθώς και ο εργατικός πληθυσμός που συνδεόταν με αυτές τις οικονομικές δραστηριότητες, άρχισαν επίσης να ζητούν πολιτικά δικαιώματα, τα οποία ως τότε συνδέονταν αποκλειστικά με την κατοχή γης, δηλαδή την αριστοκρατία. Οι οξύντες συγκρούσεις οδήγησαν σε δύο παράλληλα αποτελέσματα: τη δημιουργία νέων πολιτικών συνθηκών και τον αποικισμό. Και στις δύο περιπτώσεις, το χαρακτηριστικό είναι πως οι κοινωνίες ζήτησαν την εξαρχίς σύσταση της πολιτείας, του πολιτεύματος. Και στις δύο περιπτώσεις, ένας *αισυμνήτης*, ένας νομοθέτης στον οποίο παρεχωρείτο απόλυτη εξουσία προσωρινά, εκαλείτο να συντάξει ένα “σύνταγμα” και να ορίσει εκ νέου τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης.

Είναι χαρακτηριστικό πως στις χώρες της Μικράς Ασίας και της Μέσης Ανατολής, οι πολιτικές ταραχές σήμαιναν απλώς μια αλλαγή δυναστείας, ενώ οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές παρέμεναν αναλλοίωτες. Στον ελληνικό χώρο, αντιθέτως, οι κρίσεις που σπάραισσαν τις πόλεις κατέληξαν σε βαθύτατες πολιτικο-κοινωνικές αλλαγές και είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων κοινωνικών οργανώσεων και πολιτικών θεσμών. Το πέρασμα από τη βασιλεία “μυκηναϊκού τύπου” στους θεσμούς της *πόλεως*, στη δημιουργία πολιτικής συνείδησης, στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων από ομάδες που μέχρι τότε δεν συμμετείχαν στην άσκηση εξουσίας, καθώς και τα πολιτικά “πειράματα” που αποτελούν η τυραννία, η ολιγαρχία, η δημοκρατία, είναι τα καινοφανή αποτελέσματα που είχαν οι κρίσεις αυτές στις ελληνικές περιοχές των δύο ακτών του Αιγαίου. Κι ακόμα, χαρακτηριστικό των διαδικασιών αυτών στον ελληνικό χώρο είναι το γεγονός πως εδώ, για πρώτη φορά, οι πολίτες δεν αρκούνται στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων ή στην εκδίλωση των διαφωνιών τους, αλλά επεξεργάζονται και θεωρητικά το πρόβλημα της πολιτικής και της ιδανικής άσκησης της εξουσίας. Τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα δηλαδή δεν αντιμετωπίζονται απλά ως πρακτικά ζητήματα, αλλά μεταφέρονται στο θεωρητικό επίπεδο, γίνονται αντικείμενο κριτικής και θεωρητικής συζήτησης.

Μπορούμε επομένως να πούμε πως στις αρχές του 7ου αιώνα γεννιέται, ως συνέπεια αυτών των σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, η *σοφία*. Οι κατάλογοι των Επτά Σοφών, που όλοι τους έδρασαν εκείνη την εποχή και ήταν εξίσου νομοθέτες (όπως ο Σόλων), φιλόσοφοι (όπως ο Θαλής) ή και τύραννοι (όπως ο Περίανδρος), μας υποδεικνύουν πως πρέπει να εννοήσουμε τη λέξη σοφία. Πρόκειται για τον στοχασμό που έχει ως αντικείμενο τον κόσμο του ανθρώπου, τα στοιχεία που τον συνθέτουν,

τις δυνάμεις που τον διέπουν και διευθύνουν τις εσωτερικές του συγκρούσεις, τις δυνατότητες που έχουν οι άνθρωποι να ελέγξουν αυτές τις δυνάμεις, προκειμένου να επιτύχουν την κοινωνική αρμονία. Είναι χαρακτηριστικό πως για τους Σοφούς αυτούς η φύση δεν είναι κάτι ανεξάρτητο από τον άνθρωπο, κάτι ανεξήγητο και ανεξέλεγκτο, μια εκδήλωση της θεϊκής δράσης, αλλά μέρος του ανθρώπινου κόσμου, μέρος του πολιτισμού του ανθρώπου.

Ο πολιτισμός της πόλεως και ο λόγος. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού συστήματος της ελληνικής πόλεως (ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο πολίτευμα εκείνης ή της άλλης πόλης) είναι το γεγονός πως ο λόγος αποκτά εδώ μια εξαιρετική και μοναδική σημασία σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο μέσο άσκησης της εξουσίας. Ο λόγος γίνεται το κατ' εσχόλη εργαλείο της πολιτικής, το κλειδί για την απόκτηση εξουσίας, το μέσο για τη διοίκηση και την κυριαρχία. Ο λόγος δεν είναι πια η βασιλική ρήση ή η μυστική δύναμη της φράσης που προφέρεται τελετουργικά σε μια θρησκευτική τελετή. Ο λόγος είναι η αντιπαράθεση διαφορετικών απόψεων που δηλώνονται δημοσίως, μπροστά στο συγκεντρωμένο πλήθος των πολιτών, και που, μέσα από την ανάλυση των επιχειρημάτων, μέσα από την ανοικτή συζήτηση, πρέπει να πείσουν εάν θέλουν να υπερισχύσουν. Οι Έλληνες θα θεοποιήσουν μάλιστα τη δύναμη του λόγου, την Πειθώ. Η πολιτική αυτή του λόγου αποτελεί ριζική τομή σε σχέση με το παρελθόν ή με τους τρόπους άσκησης της εξουσίας στους λαούς της Ανατολής: η δύναμη εξαρτάται πια από το κοινό των πολιτών που λειτουργεί ως "δικαστής" και κρίνει τις διαφορετικές απόψεις, η εξουσία εξαρτάται επομένως από την ανθρώπινη επιλογή και όχι από το κύρος του θεού και των ανθρώπων που τον εκπροσωπούν επί της γης. Ο πολίτης που μιλά στο συγκεντρωμένο πλήθος όσων κατέχουν πολιτικά δικαιώματα, ο πολιτικός, δεν στηρίζεται πια στη δύναμη του θεϊκού λόγου: όση δύναμη κι αν κατέχει λόγω πλούτου ή αριστοκρατικής καταγωγής, πρέπει με λογικά επιχειρήματα να πείσει τους συμπολίτες του. Ανάμεσα στην πολιτική και στον λόγο υπάρχει, μέσα στα πλαίσια της ελληνικής πόλεως, μια σχέση στενή και αμοιβαία. Η πολιτική τέχνη είναι, στην ουσία, η ικανότητα στον χειρισμό του λόγου. Και ο λόγος αποκτά όλη τη μοναδική πολιτιστική σημασία του μέσα από την πολιτική. Αν η φιλοσοφία και η επιστήμη γεννιούνται στην ελληνική πόλη του 7ου αιώνα, αυτό συμβαίνει ακριβώς γιατί η λογική σχέση μεταξύ των πραγμάτων, η λογική της επιχειρηματολογίας και της απόδειξης, καλλιεργούνται μέσα από τον πολιτικό λόγο της αγοράς και της εκκλησίας του Δήμου.

Το αλφάβητο και η ανάπτυξη του γραπτού λόγου. Ο προφορικός λόγος, όπως βλέπουμε, μετατράπηκε σε κύριο εργαλείο της πολιτικής ζωής. Αλλά η ανάπτυξη του γραπτού λόγου θα προσφέρει, στο διανοητικό επίπεδο, το μέσον για την ανάπτυξη ενός κοινού πολιτισμού μεταξύ των Ελλήνων και θα επιτρέψει τη διάδοση γνώσεων που παλαιότερα ήταν κτήμα ενός περιορισμένου αριθμού ανθρώπων. Οι Έλληνες δανείζονται από τους Φοίνικες τα σύμβολα του δικού τους συλλαβικού συστήματος γραφής και, επιβάλλοντας μια σειρά από μετατροπές, αναπτύσσουν, για πρώτη φορά στην ιστορία της γραφής, το αλφάβητο. Εκτός από τα ιερογλυφικά και τα ιδεογράμματα,

συγγενικά στη λογική τους συστήματα γραφής που στηρίζονται στη ζωγραφική αναπαράσταση των εννοιών και των πραγμάτων, διάφοροι πολιτισμοί, όπως ο μυκηναϊκός, με τη Γραμμική γραφή Β (όπως έχει ονομαστεί από τους αρχαιολόγους), ή ο φοινικικός, είχαν αναπτύξει συλλαβικά συστήματα. Συλλαβικό είναι το σύστημα γραφής στο οποίο απεικονίζονται με γραφικά σύμβολα οι διάφορες συλλαβές που αποτελούν τις λέξεις. Οι Έλληνες τώρα προχωρούν ακόμα περισσότερο και δημιουργούν ένα σύστημα απόλυτα φωνητικό, στο οποίο κάθε φωνήεν και κάθε σύμφωνο συμβολίζονται από ένα ξεχωριστό σύμβολο, ένα γράμμα, και στο οποίο η λέξη, προκειμένου να γραφτεί, αναλύεται στα βασικά φωνητικά της συστατικά. Στο ελληνικό σύστημα γραφής αυτό που αναπαριστάνεται δεν είναι πια η έννοια μέσα από μια εικόνα, αλλά ο ήχος. Πρόκειται για μια μοναδική επανάσταση στην ιστορία του πολιτισμού. Με τον μικρότερο δυνατό αριθμό συμβόλων, οι άνθρωποι μπορούν πια να γράψουν οποιαδήποτε λέξη και με μια ελάχιστη γνώση μπορούν να έχουν πρόσβαση σε κάθε γραπτό κείμενο. Η γραφή δεν είναι πια κτήμα των λίγων, της τάξης των γραφέν, που μπορούν να αφοσιωθούν στην εκμάθησή της τόσο περίπλοκων συστημάτων γραφής. Όπως και ο δημόσιος προφορικός λόγος, ο γραπτός λόγος γίνεται κοινό αγαθό των πολιτών.

Η σημασία αυτής της πολιτιστικής επανάστασης δεν περιορίζεται μόνο στο επίπεδο της πολιτικής ζωής. Επηρεάζει βαθύτατα τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θα σκέφτονται στο εξής, γιατί απαιτεί από αυτούς να περάσουν σε έναν πιο αφηρημένο τρόπο σκέψης: ένα αφηρημένο γραφικό σύμβολο διπλώνει έναν αφηρημένο ήχο. Ούτε το σύμβολο ούτε ο ήχος από μόνα τους έχουν κάποιο στοιχειώδες νόημα. Οι λέξεις διαχωρίζονται στα βασικά ηχητικά τους μέρη, χάνουν την ηχητική ακεραιότητά τους, για να την ξανακερδίσουν μέσα από τους ατέλειωτους συνδυασμούς που μπορεί να κάνει ο χειριστής του αλφαβήτου.

Η εφεύρεση του νομίσματος. Το νόμισμα και το πέρασμα στη νομισματική οικονομία είναι η άλλη μεγάλη πολιτιστική επανάσταση που πραγματοποιείται στην Ιωνία του 8ου και του 7ου αιώνα και η οποία θα αλλάξει ριζικά όχι μόνον τις οικονομικές σχέσεις, αλλά και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Μέχρι τότε (και παντού στον κόσμο της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής), το εμπόριο και οι οικονομικές συναλλαγές γίνονταν με ανταλλαγή αγαθών. Για να πάρουν σιτάρι, οι άνθρωποι έδιναν, λ.χ. υφάσματα. Η αξία του κάθε πράγματος και του κάθε προϊόντος μετριόταν σε σχέση με άλλα, αντιστοίχως ακριβά, αντικείμενα. Μια πανοπλία κόστιζε τόσα βόδια, ένα ακριβό μάλλινο ύφασμα άξιζε τόσες δούλες. Τα πολύτιμα μέταλλα ήταν, βεβαίως, απόδειξη πλούτου, αλλά επρόκειτο πάντα για κοσμήματα ή διακοσμημένα αντικείμενα από χρυσό, ασήμι ή χαλκό. Τώρα, μια τομή σημειώνεται στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, που θα αλλάξει για πάντα τις οικονομικές σχέσεις στην ιστορία της ανθρωπότητας². Πρόκειται ακριβώς για την εφεύρεση του νομίσματος. Οι πόλεις της Ιωνίας κόβουν τον χρυσό σε νομίσματα, σε στρογγυλά κέρματα συγκεκριμένου βάρους, τα οποία σφραγίζουν με το έμβλημά τους, ως απόδειξη της γνησιότητας του μετάλλου και του βάρους του, άρα και της αξίας του. Η τιμή των προϊόντων θα μετριέται στο εξής με βάση την αξία τους σε χρυσό. Τα προϊόντα δεν θα πωλούνται πλέον με ανταλλαγή, αλλά με αναφορά στην

αξία ενός άλλου, τρίτου, πράγματος, που καμία πρακτική αξία δεν έχει ως αντικείμενο στην καθημερινή ζωή, δηλαδή του χρυσού νομίσματος.

Η διαδικασία αυτή θα δώσει τεράστια ώθηση στην οικονομία και το εμπόριο της Μεσογείου, και χάρη σ' αυτή μια νέα τάξη ανθρώπων, οι έμποροι και οι βιοτέχνες, θα έρθει στην εξουσία. Μέχρι τότε, με το ανταλλακτικό εμπόριο, οι άνθρωποι πουλούσαν αγαθά για να μπορέσουν να αγοράσουν άλλα, που δεν τα είχαν. Με την ύπαρξη του νομίσματος, η διαδικασία αυτή ανατρέπεται: οι έμποροι αγοράζουν για να πουλήσουν, δηλαδή αγοράζουν φτηνά, για να μπορέσουν να πουλήσουν ακριβά. Το νόμισμα παράγει κέρδος γι' αυτόν που το κατέχει, ανεξάρτητα από την αξία των προϊόντων που διακινούνται. Κι έτσι, οι έμποροι και οι βιοτέχνες γίνονται η σημαντικότερη οικονομική τάξη, η τάξη που κατέχει και παράγει τον πλούτο, μέσα στις ελληνικές κοινωνίες. Η άνοδος του αυτή σηματοδοτεί με τη σειρά της τις πολιτικές εξελίξεις, αφού η νέα ισχυρή τάξη θα διεκδικήσει από τα παλιά αριστοκρατικά γένη την πολιτική ισχύ.

Αλλά η δημιουργία του νομίσματος σημαδεύει επίσης και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Ακριβώς όπως και το αλφάβητο, το νόμισμα προϋποθέτει κατ' αρχήν και επιβάλλει στη συνέχεια έναν αναγωγικό τρόπο σκέψης, όπου ένα πράγμα, προκειμένου να μετρηθεί η αξία του, παραπέμπεται στην αξία ενός ορισμένου εκ των προτέρων και σταθερού μέτρου, του χρυσού στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Β. ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

Β1. Οι Ίωνες ή φυσικοί φιλόσοφοι του 6ου αιώνα: το πρόβλημα της αρχής και της δημιουργίας του κόσμου

Οι πρώτοι Μιλήσιοι: Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενς. Ο Θαλής ήταν ο πρώτος στοχαστής που ερεύνησε το ζήτημα των αιτίων της δημιουργίας του κόσμου. Συνεχιστές του ήταν ο Αναξίμανδρος και ο Αναξίμενς. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο το γεγονός ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι είναι Ίωνες και ότι η δεύτερη γενιά δρα ανάμεσα στην Ιωνία και την Κάτω Ιταλία. Οι άποικοι, οι πιο δραστήριοι και εφευρετικοί από τους Έλληνες, αυτοί που εκ των πραγμάτων έπρεπε να δημιουργήσουν νέες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες από την αρχή, προκειμένου να επιβιώσουν, αποδείχθηκαν και πιο έτοιμοι διανοητικά να αμφισβητήσουν τους παραδοσιακούς μυθικούς τρόπους σκέψης. Άλλωστε, αυτοί ήρθαν σε μεγαλύτερη επαφή με τους λαούς της Ανατολής και γνώρισαν τις επιστημονικές και μαθηματικές γνώσεις τους.

Τόσο ο Θαλής όσο και οι επόμενοι μεγάλοι πρωτοπόροι παραμένουν συνδεδεμένοι με αρχαιότερες αντιλήψεις, με εκείνο δηλαδή το είδος σκέψης που ονομάζουμε “μυθικό”, αντιδιαστέλλοντάς το έτσι προς τον ορθό λόγο. Όμως η τομή είναι σαφής και οριστική. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης των Μιλησίων φιλοσόφων που μας επιτρέπουν να μιλούμε για οριστική ρήξη με την παραδοσιακή σοφία του παρελθόντος: η ανακάλυψη της φύσης και η άσκηση ορθολογικής κριτικής. Σ’ αυτά πρέπει να συμπεριλάβουμε και την ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης, που χαρακτηρίζει έντονα την ελληνική φιλοσοφία, από τις αρχές της ως την κορύφωσή της με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

Η ανακάλυψη της φύσης. Με τους Ίωνες φιλοσόφους, για πρώτη φορά οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο ως ένα σύστημα οργανωμένο σύμφωνα με εσωτερικούς δικούς του και γενικούς νόμους και όχι δημιουργημένο τυχαία και αυθαίρετα από κάποιες “υπερφυσικές” δυνάμεις. Συνεπώς, με την έκφραση *ανακάλυψη* της φύσης εννοούμε πως οι φιλόσοφοι αυτοί συλλαμβάνουν για πρώτη φορά τη διάκριση ανάμεσα σε “φυσικό” και “υπερφυσικό” και αναγνωρίζουν πως τα φυσικά φαινόμενα (ανάμεσα σε αυτά και η δημιουργία του κόσμου, καθώς και η δημιουργία του ανθρώπου) έχουν φυσικά αίτια, τα οποία ο άνθρωπος είναι σε θέση να ανακαλύψει και να κατανοήσει.

Ας δούμε ένα παράδειγμα. Σύμφωνα με τη μυθική σκέψη πολλών αρχαίων λαών, η Γη επιπλέει στο νερό και κατά τον Όμηρο υπεύθυνος για τους σεισμούς είναι ο θεός της θάλασσας, ο Ποσειδώνας. Σύμφωνα τώρα με τις θεωρίες του Θαλή, το νερό αποτελεί την αρχή της δημιουργίας, το στοιχείο από το οποίο δημιουργήθηκαν όλα τα άλλα, ενώ η Γη στηρίζεται πάνω στον Ωκεανό. Η κίνηση του νερού ερμηνεύει επομένως το φαινόμενο των σεισμών. Ο Θαλής δεν έχει απομακρυνθεί από τα παραδοσιακά σχήματα του μύθου και το νερό θεωρείται ακόμα υπεύθυνο για τους σεισμούς της Γης: το νερό παρουσιάζεται όμως ως φυσική δύναμη, όχι ως θεϊκή ενέργεια. Το “υπερφυσικό” στοιχείο απορρίπτεται και οι ιδιοτροπίες του Ποσειδώνα δεν αποτελούν αποδεκτή ερμηνεία των φυσικών φαινομένων.

Η ανάπτυξη της κριτικής. Η φιλοσοφία γεννιέται τη στιγμή που κάποιοι άνθρωποι αρχίζουν να αντιμετωπίζουν κριτικά έναν τρόπο σκέψης καθολικά αποδεκτό μέχρι τότε. Αλλά μπορεί να υπάρξει και να εξελιχθεί μόνον στο βαθμό που οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν κριτικά τους νέους τρόπους σκέψης που τους προτείνονται. Η εξέλιξη της φιλοσοφίας είναι απόλυτα συνδεδεμένη και εξαρτημένη από το γεγονός πως οι Έλληνες φιλόσοφοι γνώριζαν και ασκούσαν κριτική στις απόψεις των άλλων στοχαστών. Ο “ανταγωνισμός” αυτός ανάμεσα τους φιλοσόφους και στις θεωρίες τους, ο οποίος ταιριάζει άλλωστε απόλυτα και με το αγωνιστικό πνεύμα που χαρακτηρίζει κάθε πλευρά της ελληνικής κοινωνικής ζωής, καλλιέργησε τελικά την κριτική σκέψη, την επιχειρηματολογία, την παρατηρητικότητα, στοιχεία χωρίς τα οποία δεν υπάρχει ούτε φιλοσοφία ούτε επιστήμη.

Η πολιτική σκέψη. Η σκέψη γύρω από τα θέματα της πολιτικής θεωρίας, του ιδανικού πολιτεύματος και της ιδανικής οργάνωσης των κοινωνιών απασχόλησαν έντονα τους Έλληνες φιλοσόφους. Άλλωστε, και ο Θαλής και πολλοί από την επόμενη γενιά των προσωκρατικών (ο Ηράκλειτος, ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Αναξαγόρας) είχαν και αξιόλογη πολιτική δράση. Δύο πάντως είναι τα χαρακτηριστικά της πολιτικής σκέψης των προσωκρατικών φιλοσόφων· αφενός, το γεγονός πως, είτε σε ό,τι αφορά τους νόμους της φύσης είτε σε ό,τι αφορά τους νόμους των ανθρώπινων κοινωνιών, δεν αποδέχονται πλέον πως η γενεσιουργός αιτία είναι οι θεοί· αφετέρου, το γεγονός πως δημοσιεύουν τα κείμενά τους (είτε πρόκειται για νόμους είτε για φιλοσοφικούς στοχασμούς), αποδεχόμενοι την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, τη συζήτηση και την κριτική. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι πολύ σημαντικά για να κατανοήσουμε τις μεταγενέστερες πολιτικές θεωρίες του 5ου αιώνα.

Οι θεωρίες του Αναξίμανδρου και του Αναξίμενου. Λίγα ξέρουμε για τον Θαλή, παρά την τεράστια εκτίμηση που είχαν γι’ αυτόν οι μεταγενέστεροι. Ο Αναξίμανδρος (610-546) ήταν πάντως ο πρώτος στοχαστής που δημοσίευσε μια επιστημονική-φιλοσοφική πραγματεία (χαμένη σήμερα), και μάλιστα σε πεζό λόγο. Στη θέση του νερού, που για τον Θαλή αποτελούσε την αρχή του κόσμου, ο Αναξίμανδρος τοποθετεί το *ἄπειρον*, από το οποίο όλα δημιουργούνται και στο οποίο όλα επιστρέφουν. Η πρόοδος είναι μεγάλη για την εξέλιξη της αφηρημένης σκέψης, αφού στη θέση ενός καθαρά υλικού, συγκεκριμένου στοιχείου ο Αναξίμανδρος τοποθετεί μια έννοια σχεδόν μαθηματική. Πολύ σημαντική επίσης είναι η θεωρία του για τη θέση της Γης στο σύμπαν. Για τον Αναξίμανδρο, η Γη είναι τοποθετημένη στο κέντρο του σύμπαντος και δεν έχει ανάγκη κανενός στηρίγματος, διότι απέχει εξίσου από όλα τα σημεία της ουράνιας περιφέρειας. Με τη θεωρία αυτή ο Αναξίμανδρος διαφοροποιείται οριστικά τόσο από τις μυθικές κοσμογονίες όσο και από τις αστρονομικές θεωρίες των Βαβυλωνίων (στις οποίες η ελληνική επιστημονική σκέψη χρωστάει πάρα πολλά). Για τον Αναξίμανδρο, το σύμπαν είναι ένας γεωμετρικός χώρος: η οργάνωσή του μπορεί να κατανοηθεί με βάση τη γεωμετρία.

Ο τρίτος των Μιλήσιων φιλοσόφων, ο Αναξίμενος, πέθανε ανάμεσα στο 528 και το 525, δεν γνωρίζουμε όμως τη χρονολογία της γέννησής του. Ο Αναξίμενος πρότεινε ως

αρχή του σύμπαντος όχι το νερό ή το άπειρο, αλλά τον αέρα. «Όπως η ψυχή, που είναι αέρας, συγκρατεί το σώμα, έτσι και ο αέρας συνέχει το σύμπαν». Δυστυχώς, πολύ λίγα πράγματα διέσωσε η αρχαία παράδοση από την ενδιαφέρουσα θεωρία του Αναξίμανη.

B2. Η περίπτωση του Πυθαγόρα και του Ξενοφάνη

Πολύ λίγα γνωρίζουμε για τη διδασκαλία του **Πυθαγόρα** του Σάμιου, ο οποίος εγκαταστάθηκε στα 530 π.Χ. στην Κάτω Ιταλία, στον Κρότωνα, όπου ίδρυσε την περίφημη σχολή του, και πέθανε στο Μεταπόντιο. Βέβαιο είναι πως ασχολήθηκε με τα μαθηματικά. Η ανακάλυψη του Πυθαγόρα ότι οι ήχοι προσδιορίζονται πάντα αριθμητικά και ότι, συνεπώς, η μουσική είναι συνάρτηση μαθηματικών σχέσεων πρέπει να δημιούργησε τεράστια εντύπωση. Η ανακάλυψη αυτή οδήγησε στην άποψη ότι ο *αριθμός* είναι η αρχή που διαμορφώνει το σύμπαν, είναι το σταθερό στοιχείο που συνέχει την πολυμορφία και την πολυπλοκότητα των υλικών φαινομένων. Το πρόβλημα όμως με τις θεωρίες του Πυθαγόρα, για τις οποίες τόσο λίγα γνωρίζουμε, είναι πως τα διδάγματά του μετατράπηκαν γρήγορα σε δόγματα από μια σχολή που λειτούργησε σαν θρησκευτική αίρεση. Οι Πυθαγόρειοι πίστευαν στη μετεμψύχωση, ήταν χοροφάγοι, δεν συμμετείχαν σε θυσίες (στην κεντρική θρησκευτική πράξη της αρχαίας θρησκείας), θεωρώντας τες φόνους, ακολούθησαν ιδιόρρυθμους κανόνες καθημερινής και κοινωνικής ζωής. Συνέπεια όλων αυτών ήταν πως γύρω από τον Πυθαγόρα πλέχτηκαν διάφοροι ανυπόστατοι μύθοι που δυστυχώς γοπεύουν σήμερα αφελείς και αρχαιοπληκτους ανθρώπους.

Ο **Ξενοφάνης** ο Κολοφώνιος, μια ξεχωριστή μορφή στην ιστορία της αρχαϊκής φιλοσοφίας, γεννήθηκε γύρω στα 565 και πέθανε γύρω στα 470 π.Χ. Κύριος φιλοσοφικός στόχος του ήταν η καταπολέμηση των παραδοσιακών αντιλήψεων για τους θεούς. Ο Ξενοφάνης ισχυρίστηκε πως οι θεοί του μύθου και των επών, με τα ανθρώπινα πάθη και την ανθρώπινη μορφή, είναι κατασκευάσματα των ανθρώπων, που φτιάχνουν τους θεούς κατ' εικόνα και καθ' όμοιωσίν τους. Και τα ζώα, έλεγε, αν είχαν θεούς, θα τους έφτιαχναν ζωόμορφους. Στη θέση αυτών των θεών, ο Ξενοφάνης προτείνει ένα ανώτατο ον, ακίνητο, που με τη δύναμη του πνεύματός του κινεί τον κόσμο.

B3. Η δεύτερη γενιά (Ηράκλειτος και Παρμενίδης, Εμπεδοκλής και Αναξαγόρας): το πρόβλημα της αλλαγής και το πρόβλημα της γνώσης

Για τους φιλοσόφους της Ιωνίας, ήταν δεδομένο πως η αλλαγή αποτελεί μέρος της πραγματικότητας και πως ο εξωτερικός κόσμος, τον οποίο αντιλαμβανόμαστε εμπειρικά με τις αισθήσεις μας, είναι αληθινός. Σιγά σιγά όμως, οι βεβαιότητες αυτές τέθηκαν υπό κρίση και διατυπώθηκαν έτσι κάποια ερωτήματα κεντρικά στη φιλοσοφία μέχρι σήμερα.

Πρώτον, το πρόβλημα της γνώσης: Μπορούμε να εμπιστευόμαστε τις αισθήσεις μας προκειμένου να κατανοήσουμε τον κόσμο ή πρέπει να στηριχθούμε αποκλειστικά στον νου μας; Η ανάπτυξη των μαθηματικών συνέβαλε στη διατύπωση αυτής της αμφιβολίας, αφού τα μαθηματικά μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε πραγματικότητες